

Befolkningsutvecklingen som bakgrund till partiomvälvningen 1738

Ett socialhistoriskt försök

I det stora arbetet om frihetstidens riddarhus har *H. Valentin* givit en översikt av de motsättningar, som ledde fram till parti-skiftet 1738.¹ Det var en motsättning mellan gammal adel och ny adel, naturlig efter den karolinska tidens flitiga adlande och särskilt efter massadlingen 1719–1721. Det var en motsättning mellan betitlad adel och obetitlad. Det var en motsättning mellan riddarhusaristokrati och riddarhusdemokrati i den meningen att de höga ämbetenas innehavare bildade ett aristokratiskt element, medan de ämbetshungriga, karriärister, bildade ett demokratiskt element. Det var också en motsättning mellan huvudstadsadeln, militärer och byråkrater, och provinsadeln. Det var motsättningen mellan Horns personliga anhängare och vad som en gång varit kärnan i det sedermera krossade holsteinska partiet. Det var en motsättning mellan Frankrikes fiender och Frankrikes vänner i svensk politik. Det var en motsättning mellan fredsivrare och krigsivrare. Och man kunde tillägga att det var en motsättning mellan de mera ljumma och de mera ivriga anhängarna av merkantilismens idéer.

Inför en sådan inventering av de skilda synpunkter och intressen, som gjorde sig gällande i 1730-talets parlamentariska liv, är det all anledning att understryka Valentins samlade sats att frihetstidens första skede icke företer bilden av stridande partier i vanlig mening utan snarare av en mängd små intressegrupper,

¹ H. VALENTIN, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Uppsala, tr. Stockholm, 1915), s. 79 ff.

som ibland och för tillfället förenade sig till större.² I själva verket gäller denna karaktäristik med små förändringar också om partilivet under frihetstidens slutskede. Och en precisering måste göras. Det system, dessa grupper bildade, karaktäriserades av en rörlighet, som berodde på att den enskilde adelsmannen är att hänföra till flere av grupperna. Konflikten mellan idéerna och intressena utkämpades icke blott vid adelns plena och i utskotten. De utkämpades i den enskilde adelsmannens bröst. Och den individuella faktor, som till sist avgjorde saken, är ofta dold för eftervärlden.³ Man kan bara konstatera att medlemmar av de gamla ätterna sällade sig till den unga adelns ledare, att det fanns lågbyråkratiska karriärister bland Horns anhängare, och gamla holsteinare som fortforo att hålla på Ryssland.

Detta betyder att varje försök att här arbeta på en statistisk bas är utomordentligt vanskligt. Grupperna äro små, alla gränser skära över varandra, de individuella variationerna äro stora. Den metodiska felkälla, som ligger däri, att svaren på frågorna till det statistiska materialet givas i frågorna själva, förbises – visar erfarenheten – särskilt lätt, då det gäller sociala förhållanden i det förflutna. Utan kontroll mot typfall, valda så att källorna tillåta en ingående analys, får statistiken i allmänhet ett starkt begränsat värde.

Ändå är det frestande för forskaren att för ett ögonblick söka sig bort från det individuella, med alla de moment av ovisst och ovägbart, som det rymmer, för att i stället spåra generella, helst mekaniskt verkande moment, som tjäna till att förklara, eller

² VALENTIN, a.a. s. 78.

³ Ätminstone skenbart lätta att urskilja äro bevekelsegrunderna i de fall, då motgång vid en befordran lett till partiskifte. Carl Otto Lagercrantz, chef för den bekanta frikåren, hade kommit i konflikt med regeringen därför att han ansåg sig förbigången vid tillsättandet av en kommandatur. Regeringens bifall till en cession av hovrättsrådet Strömfeldt till förmån för en ung son förde över advokatfiskalen Silfverschiöld i hattarnas led. Generalmajor Fuchs blev hatt, sedan Horns svärson Axel Löwen före honom blivit överbefälhavare i Finland.

belysa innebörden av en politisk förändring. Det gäller endast att finna den rätta angreppspunkten. Därvid måste det dock till ytterligare en metodisk precisering. Av skäl, som direkt sammanhånga med den historiska vetenskapens argumentationsteknik, kan aldrig *en* fråga, vare sig om individuella eller om generella moment, ge ett uttömmande svar om innebörden av en politisk förändring. Och detta gäller i hög grad om partiskiftet 1738. De personliga, rent individuella momenten finnas där, i rikligt mått. Den översikt av motsättningarna, som inledningsvis hämtades från äldre forskning, visar på en hel rad inom vissa, dessvärre svårpreciserade gränser generellt verkande moment. Och det vore alltför djärvt att göra anspråk på en högre grad av vetenskapligt intresse för ett generellt verkande moment, som täcker hela fältet av de handlande personerna, holsteinare och ryssvänner, lågbyråkrater och toppämbetsmän, betitlade och obetitlade, de nyadlade och de urminnes ätternas avkomlingar.

Det är emellertid uppenbart att synpunktsinventeringen nyss kan kompletteras. Källorna innehålla icke så alldeles få nedslag av uppfattningen att det här gällt icke endast en partimotsättning utan också en *generationsmotsättning*.

»I synnerhet war förundransvärdt huruledes ungdomar och en stoor dehl af krigsbefälet i Rijket häraf så långt blifwit förledde och intagen at de fullt och fast trodde sin wälfärd bestå uti förändringar af Regeringen och dess dijt intills föllgde Systemate politico», skrev riksrådet Gustav Bonde sålunda i sina bekanta kommentarer till partiomvälningen.⁴ Det var de unga karriärister, Bonde uttryckligen syftade på, och särskilt officerarna, i det fredspolitiken hindrade, som orden falla, »ungdomen at inlägga beröm och göra sig meriterade til befordran och framsteg». Om Bonde återger stämningar och attityder inom kretsen av Horns anhängare, kan man ännu mera i detalj följa dessa i en svit av samtida berättelser, hos den engelske ministern

⁴ G. BONDE, Partistriden vid 1738–39 års riksdag och dess orsaker (i C. TROLLE-BONDE, Riksrådet grefve Gustaf Bonde, 3, 1898), s. 68.

Finch, som deltog i rådslagen inom denna krets och i sina rapporter låter farhågor och förhoppningar, argument och motargument vid början av den stormiga riksdagen 1738 återspeglas. Det var enligt Finch kanslipresidentens höga ålder som gav agitatorerna inom »kabalen» lyssnare. I bästa fall fick argumentet en artigare form: »Vi vilja intet göra greve Horn, utom att beröva honom tjugo år och i deras ställe ge honom en styrka (*vigour*) som hör till denna ålder.» (d.v.s. 50-årsåldern, Horn var ännu icke 75 år gammal).⁵ Stundom föllo orden skarpare, och Horn kallades en utlevad gubbe.⁶

Denna agitation mot kanslipresidenten har gjort så starkt intryck på Finch och dennes vänner och meddelare att de genast anar ett försök att splittra Horn och dennes anhängare, då franske ministern S:t Sévérin före riksdagen i samtal med statssekreteraren Gedda – Horns närmaste förtrogne och Finchs daglige meddelare – uttalat sig välvilligt om Horns ålder och erfarenhet.⁷ Generationsmotsättningen blir rent av en huvudsak i Finchs kommentarer till Hattarnas seger. Han skriver sålunda förfärad hem efter utskottsvalen att oppositionen satt in så många ungdomar – *young, very young people*. Och han kallar de yngsta bland de nya medlemmarna av sekreta utskottet för skolpojkar – *schoolboys*.⁸

Detta var efter partiskiftet, eller vid själva avgörandet. Men också före partiskiftet pekade anhängare av det bestående systemet på faran av ungdomens framträngande till större myndighet i statsstyrelsen. I en arg pamflett i *Argus'* stil, under året

⁵ Finch t. Harrington, dat. Stockhom 16 maj 1738, orig. i vol. SP 91/52, Public Record Office, London.

⁶ Finch t. Harrington, dat. Stockholm 23 maj 1738, orig. *ibid.*: »by his age and infirmities he is not in a condition to act». C. G. MALMSTRÖM, Sveriges politiska historia 2 (1895), s. 268.

⁷ Finch t. Harrington, dat. Stockholm 11 april 1738, orig. *ibid.*: fransmannen hade uttalat att »they ought to be ashamed if they had not the greatest regard or veneration for a minister of the counts age, experience and ability».

⁸ Finch t. Harrington, dat. Stockholm 30 maj 1738, orig. *ibid.*

1735 spridd i talrika avskrifter, framställdes oppositionsmännen som unga vettvillingar:⁹ »Poikar och weklingar gjorde thet mästa, när ney och ja skulle skrikas. Och hward wärst war, gicks gamla och rådmogna män förbi, när wissa samfund skulle wäljas och togs i angelägnaste ställen barn och öfriga wettvillingar, som icke kunde skilja tum smörgås ifrån kungabref.» Och vid karakteristiken av en oppositionsman: »Poiken war regerings-siuk.»

Temat är lätt att uppfatta. För de maktägande kring Horn tedde sig oppositionens anlopp som en ungdomens revolt, dikterad av karriärism och politisk maktlystnad.

Nu ligger det i sakens natur att denna uppfattning, såsom uttryck för stundens förtrytelse eller för en målmedveten politisk tendens, icke behöver vara riktig. De hotade eller besegrade mössorna kunna ha betraktat oppositionen och senare partiskiftet som en ungdomens revolt av det enda skälet att Horns ålder spelat så stor roll i agitationen och att några, men visst icke alla av de utsatta, sedan licentierade riksråden faktiskt hade nått en för tiden tämligen hög ålder. Föreställningen om ålderdomen som statsmannavisdomens tid var alltid aktuell i ett samhälle, där de klassiska auktorerna allmänt lästes i politiskt ledande kretsar. *Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet.* Till den föreställningen kunde man appellera med hopp om framgång hos många. Så till vida skulle det gälla en appell med syfte att väcka förtrytelse mot dem som djärvt utmer eller mindre artikulerat bestrida ålderdomens företräde som en statsmannavisdomens tid.

Men överväganden av så allmän art ha till sist intet att säga

⁹ Den handskrivna pamfletten förekommer i olika samlingar under något olika namn. Ett av de två exemplaren i vol. F 256, UUB, heter »Den danske eller norske Argus pro anno 1735». Att det angivna årtalet skulle vara det verkliga förefaller uteslutet. Pamfletten kan hänföras till läget i början av maj 1738.

i målet. Man måste fråga närmare efter verklighetsunderlaget till dessa bittra och agitatoriska satser. Då ligger det nära till hands att tänka på revoltens ledare. Om de varit påfallande unga, vore det naturligt om hela revolten tett sig som en ungdomens revolt. Och på ett av de ställen, som nyss anfördes, utpekas direkt några av oppositionsledarna som särskilt unga: Henning Gyllenborg och Anders Johan von Höpken.¹⁰ Och hattarna i sekreta utskottet kallas för vargungar.

Men hur var det med de verkliga ledarna, hur var det med vargarna? De voro i själva verket inga ungdomar. Karl Gyllenborg var 59 år 1738, och Daniel Niklas von Höpken var 69. Den militära junta, det s.k. generalitetet, som ivrigast arbetade för revanschkriget, hade i sin helhet betydande krigserfarenhet från Karl XII:s dagar: Sparre och Fuchs, von Rosen och Adlerfeldt, Buddenbrock, Düring och Lewenhaupt, alla voro de veteraner, och alla voro de över femtio år gamla. Dem kan man icke ens i agitatoriskt syfte ha kallat för barn, vettvillingar eller vargungar. Medelåldern i riksrådet efter licentieringarna var endast sex år lägre än medelåldern i riksrådet före licentieringarna. Och den var endast ett par år lägre än den varit vid tillfället för det första revoltförsöket, 1734 – så hade heller ingen av de tre mest bemärkta ungdomarna i sekreta utskottet, alla tre yngre än trettio år, Henning Gyllenborg, Anders Johan von Höpken och Claes Ekeblad, fått träda in bland arkonterna. En enda av de nya herrarna var under femtio år, nämligen C. D. Ehrenpreuss. Hade det skett en förnygring av det politiska livet genom hattarnas makttillträde, var förnygringen, att döma av siffror som dessa, i alla händelser tämligen måttlig.

Men heller icke dessa överväganden kunna tillmätas avgörande vikt. Man har Bondes nyss anförda vittnesbörd om att de unga officerarnas karriärutsikter spelat en avgörande roll, och man har den anonyma pamflettens skildring av de unga och vettvilliga skriarna vid adelns voteringar. Till samma föreställ-

¹⁰ Finchs rapport den 30 maj 1738, s. 300, anm. 8.

ning hör Finchs kommentar till lantmarskalksualet 1738: Tessin fick sina mesta röster från officerare och ungdomar som tagit säte i riddarhuset på fullmakt.¹¹ Vad de vittnesbörden åsyfta är uppenbarligen icke revoltens ledare utan de djupa leden.

Och hur var det med dem? Därom är det icke möjligt att lägga fram siffror. Adelsprotokollen medge visserligen identifikation av ett litet antal av dessa skriare, med ledning av vad de yttrat i debatterna, liksom av ett antal förklarade anhängare till Horn och dennes regim. Ålderssiffrorna ge också för dessa bägge grupper klara utslag: skriarna ur hattlägret äro i genomsnitt yngre, men alls icke avsevärt yngre. Dessa siffror skola emellertid icke ens anföras här. De kunna nämligen icke anses för representativa. Det gäller för mössornas del mindre än trettio namn, för hattarnas del mindre än fyrtio. Också efter komplettering ur andra källor skulle dessa siffror vara icke endast obrukbara utan farliga. Och det gäller fortfarande de mest aktiva, och ledarna bland dem.

Till de djupa leden når man icke heller fram på den vägen. Och detta sammanhänger med de tidiga frihetstida partiernas struktur, nyss berörd. Kring ganska små grupper av verkligt aktiva, ledarna och deras närmaste förtrogna och medhjälpare, grupperade sig vid voteringarna den stora massan av *capita* i tämligen rörliga formationer, ständigt föremål för agitation, för seg dragkamp. Det är just detta som ger partikampen 1734 och 1738 dess starkt dynamiska kynne. Men i det ligger att man icke kan förteckna de bägge partierna och beräkna vare sig deras inbördes styrkeförskjutningar eller för vart och ett deras medelålder eller deras sociala sammansättning.

Det gäller alltså att närma sig problemet på andra vägar. Det blir då anledning att söka hjälp i de rön om 1700-talets befolk-

¹¹ Finch t. Harrington, dat. Stockholm 19 maj 1738, orig. som ovan s. 300, anm. 5: »Count Tessin's strength lay chiefly in the army and the young nobility, who get into the House on proxys from the absent *capita familiarum*.»

ningsutveckling, som framlagts av *E. F. Heckscher*, och pröva deras hållfasthet.¹² Enligt Heckscher ha nämligen dödstalerna för den svenska befolkningen i dess helhet, som raskt sjunkit efter det stora nordiska krigets slut, plötsligt gått i höjden vid 1730-talets mitt. Det dog en och en halv gång så många människor i Sverige årligen under perioden 1736–1740 som under perioden 1721–1735.

Heckscher diskuterar ingående orsakerna till dödstalens stegring från 1736. Han framför två helt skilda tolkningar. För det första har kriget och umbärandena före 1721 inneburit en sådan utrensning av svagare individer att kvaliteten hos den överlevande befolkningen kommit att höjas. Den svenska befolkningen vid början av frihetstiden hade genom själva urvalet fått en betydligt ökad livskraft.

Så långt Heckschers första förklaring, som närmast gäller de låga dödstalerna 1721–1735. Men i denna förklaring inbegriper en tes om dödlighetskurvans uppgång. Ty hur livskraftiga den tidiga frihetstidens svenskar än voro, måste de dock förr eller senare dö. Man kan uttrycka saken så att en del av dödligheten för tiden 1721–1735 tagits ut i förskott under nödåren, medan en annan del sköts upp på grund av att den allmänna bättre motståndskraften hindrade farsoter – Heckscher nämner särskilt den i viss mening endemiska »frossan», tyfusen och tyfoidefebern, som enligt hans mening flammade upp efter dåliga skördeår men vars spridning nu hejdades av befolkningens jämförelsevis stora motståndskraft.¹³ Detsamma måste i så fall ha

¹² E. F. HECKSCHER, Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till tabellverkets början, 1720–1750 (Ekonomisk-historiska studier, Stockholm 1936), s. 257 ff., särskilt s. 269 ff. *Idem*, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, 2: 1 (Stockholm 1949), s. 34 ff.

¹³ HECKSCHER, sist a.a., s. 44 f. Det må tilläggas att den socialmedicinska forskningen knappast har fastställt ett direkt samband mellan nödårens magra kosthåll och pandemiernas härjningar, av det slag som är en vanlig föreställning bland fackhistorikerna. Möjligen har den ökade rörligheten inom befolkningen under nödår bidragit till att ge epidemierna spridning – men därutöver torde man icke

gällt för de vanliga förkylningssjukdomar av epidemisk karaktär och lindrigare influensor, som av samtiden icke ha uppfattats som verkliga farsoter men som måste komma in i bilden, så snart det gäller dödsorsaken vid stegrad dödlighet bland åldringarna. Det är bara beklagligt att källmaterialet sviker här vid lag. För frihetstidens första skede finnes icke ens det, källkritiskt så intressanta material som utgöres av sockenprästernas årsrapporter.

Nog av, en för äldre tider mera normal dödlighet måste förr eller senare återkomma och dödstalen måste komma att stiga genom den sålunda uppskjutna dödligheten. De livskraftiga personer i medelåldern, som 1721 hade klarat sig igenom ungdom och mannaålder, från 1690-talets hungerår över krig och pest, voro vid 1730-talets mitt gamla, efter tidens mått, och på grund av den till sist insättande ålderdomssvagheten mera mottagliga för sjukdom, hårdare pressade vid nöd. Det är denna uppskjutna dödlighet som enligt Heckscher sätter in 1736, efter spannmålsprisernas höjning året förut.

Men Heckscher har också en annan förklaring. Befolkningens ökning har gjort de samfällda näringsresurserna otillräckliga. Det har blivit ett starkt tryck på näringstillgångarna. Och detta helt enligt Malthus' teori om folkmängdens tendens att öka ut över näringstillgångarnas gräns, med stegrad dödlighet som resultat. Vid 1730-talets mitt skulle man då ha nått den gräns, där de genom folkökningen försämrade näringsförhållandena ledde till ökad dödlighet. Naturen reviderade sina räkenskaper med rödpennan, sammanfattar Heckscher i ett citat från Kipling, med syftning på 1800-talets Indien.

Det ligger i öppen dag att dessa bägge förklaringar icke uteluta varandra. Bägge dessa moment kunna ha varit verksamma

kunna komma i fråga om sambandet mellan nödår och epidemier. Det samband man tyckt sig observera i det historiska materialet torde dessutom bero på en felsyn; farsoter och klena skördar ha parallellt följt på enahanda orsaker, se nedan s. 312.

på en gång. De skulle då genom sin samlade verkan ha givit den plötsliga knäcken i dödskurvan kort tid efter 1734 års riksdag, före riksdagen 1738–1739. Att dödstalen senare stabiliserade sig vid en högre nivå, om också med normala pendlingar för krig och farsoter, skulle i så fall tyda på att den förra av dessa förklaringar under alla förhållanden ägde giltighet. Men man skulle därför icke ha rätt att se bort från den senare.

Att träffa ett val mellan Heckschers bägge förklaringar är icke nödvändigt för det syfte, det här gäller; ytterligare en förklaring skall dessutom strax diskuteras. Det skulle visserligen icke vara omöjligt att nå ett stycke längre på den väg Heckscher beträtt. En social fördelning av dödsiffrorna för de viktiga åren efter 1735 kunde ge ledning, därför att man i och för sig får förutsätta att Malthus lag verkat kraftigare bland de fattiga än bland de rika – även om de epidemiska sjukdomarna måste ha träffat även de mera välnärda, därest det verkligen varit så att epidemier vunnit spridning samtidigt som missväxten givit hungersnöd. En gruppering av de döda efter ålder skulle också kunna ge ett besked, särskilt tydligt i frågan om de uppskjutna dödsfallen.¹⁴ Möjligen kunde också en regional fördelning efter olika produktions- och konsumtionsområden ge en viss vägledning. Tyvärr finnes icke material publicerat för en sådan gruppering av dödsfallen efter åldrar eller efter andra områden än de administrativa.

Vad som intresserar här är närmast att knäcken i dödskurvan ligger mellan den riksdag, då ungdomens revolt först hotade de äldre mössornas välde, och den riksdag, då ungdomarna, som Gustav Bonde kallade dem, segrade. Det kunde tyckas att det perspektiv, som här öppnar sig, först och främst skulle vetta mot de lägre stånden och särskilt bönderna, av det skälet att knäcken i dödskurvan framför allt skulle återge en stark stegring av de fattigare samhällsgruppernas dödlighet. I den utsträckning döds-

¹⁴ HECKSCHERS avsnitt om dödligheten i olika åldrar, a.a., s. 42 ff., rör tyvärr endast spädbarnsdödligheten.

siffrornas stegring berott på att många av de gamla dött, dessa gamla som i sin ungdom och medelålder överlevt 1690-talets missväxt och krigsårens nöd, kunde det tyckas att det skulle ha varit ännu mera utpräglad inom böndernas led än inom adelns – och följaktligen givit kraftigare utslag i sammansättningen av riksdagens bondestånd. Men det finns en instans mot detta. I vad angår adeln, där representationen ålåg *capita*, skedde urvalet av riksdagsrepresentanter, bortsett från fullmaktsväsendet, rent mekaniskt. Därför måste en stegrad dödlighet i de högre åldersgrupperna här få markerade konsekvenser. Bonderiksdagsmännen däremot valdes eller utsågos i samarbete mellan överhet och menighet, och därvid fanns sannolikt en given tendens att föredra de gamla; det fanns alltsedan äldsta tid en inhemsk tradition om ålderdomens politiska visdom, känd t.ex. från islänningarna (Havamal 134: *opt er gott / þat er gamlir kveða*), och kanske lika stark som den antika traditionen den självklart icke varit oberoende av. Och då måste själva valsyste­met, hur det sedan var utformat, ha motverkat att de stegrade dödstalen snabbt slagit igenom i representationens genomsnittsålder.

Man får hålla sig till adeln. Frågan ligger nära till hands: kan partiomvälningen inom adeln ha varit den direkta följden av en föryngring bland *capita*, förorsakad av den stegrade dödligheten?

Sammanhanget skulle då vara följande. Den minskade dödligheten i de högre åldrarna skulle fram till 1730-talet ha ökat medelåldern bland *capita*. Detta kan ha lett till en generationsmotsättning i den meningen att allt fler och fler unga adelsmän och adelsmän i den yngre medelåldern med politiska intressen fått avstå från politisk verksamhet i den utsträckning de icke haft möjlighet att utöva den såsom fullmäktige för annan ätt. Och detta kan ha lett till otålighet, till ivrig väntan på avlösning, och det dess mera som statsstyrelsen, i händerna på en grupp grånade statsmän, utmärkte sig för lugn försiktighet, avvisande mot alla äventyr, särskilt mot dristiga krigiska företag.

Skulle detta vara riktigt, är det självfallet utomordentligt svårt att avgöra, om stämningar av det slaget drivit fram Gyllenborg och Höpken till att särskilt företräda den obefordrade ungdomens socialt betingade krigslystnad och längtan tillbaka till stormaktstidens byråkratiska expansionstid, eller om de ledande hattarna cyniskt eggat och utnyttjat dessa stämningar, för att främja sina personliga maktintressen eller för att få se sina politiska idéer förverkligade. Ett val behöver heller, i detta särskilda mål, icke träffas.

För att precisera frågeställningen är ett att säga. Förutsatt att oppositionen 1734 verkligen eggats, jämte av annat, av det som här kallats en generationsmotsättning, är det skäl att icke inlägga för mycket i själva ordet generation.¹⁵ Man behöver bara föreställa sig en grupp – likgiltigt vilka namn – av dessa oppositionsmän, som 1734 hyllade sig till Gyllenborgs attack mot Horn, och alldeles samma grupp vid riksdagen 1738. Samtliga i gruppen ha blivit fyra år äldre. En eller annan i gruppen, som 1734 suttit på fullmakt för annan ätt, kan sedan dess ha blivit *caput* som följd av ett dödsfall i den äldre generationen. Detta säger något bestämt om det Gustav Bonde betraktat som segrande ungdomar: De kunna ha fått sina politiska begrepp utformade då de ännu voro relativt få och verkligen unga. Med tiden ha de fått allt flera anhängare, men de ha också själva blivit äldre. Och då de äntligen lyckades bryta det gamla systemet, kunna de – trots sina idéer och sin agitation och trots den anslutning, de fått från till åren ännu yngre *capita* eller befullmäktigade – ha nått ganska långt upp i medelåldern. Generationsbegreppet är med andra ord här, som alltid i politiken, vagt och ganska farligt.

Men detta innebär också att en ganska ringa nedgång i *capitas* genomsnittliga ålder kan ha fått avgörande politiska konsekvenser. Icke endast att segern 1738, trots den stora röstövertikten

¹⁵ Om generationsbegreppet i historien se Y. RENOARD, La notion de génération en histoire (Revue Historique 1953).

vid riksdagens början, vid lantmarskalksval och utskottsval, till sist var ganska knapp, liksom det var med knapp nöd Horn lyckats avvärja oppositionens anlopp 1734. Marginalen har alltså varit smal. Och just därför kan segern 1738 ha tett sig som en ungdomens revolt också om den i själva verket varit medelålderns.

Detta är viktigt att slå fast därför att det icke är skäl att vänta skarpt markerade utslag i *capitas* genomsnittsålder redan ett par år efter det att dödskurvan vänt uppåt 1736. Ett dödlighetstal på 21 ‰ under perioden 1721–1735 skulle kanske icke ens betyda 80 *capita* på fyra år, eftersom hänsyn måste tas till den höga barnadödligheten. Och det snabba språnget uppåt från 1736 kan under inga förhållanden ha betytt mera än att bortåt 40 *capita* mera dött än under tidigare fyraårsperioder sedan 1721. Utslaget på ett riddarhus på omkring 800 *capita*, av vilka 600 sutto vid bägge riksdagarna och sålunda representerade en genomsnittlig ökning i ålder med fyra år, gör detta dock icke gärna mycket. Därtill kommer att det icke är visst att alla *capita*, som dogo mellan riksdagarna, sedan de först faktiskt suttit för ätten 1734, fått yngre efterträdare.

För att klargöra vad man kan vänta av en statistik över åldern hos *capita* 1734 och 1738 är det skäl att utgå från att c:a 600 *capita*, som sutto både 1734 och 1738 blivit genomsnittligt fyra år äldre. Om c:a 120 av de nya *capita* nått denna ställning som en följd av dödsfall i den äldre generationen och man uppskattar den genomsnittliga åldersskillnaden till minst 25 år, uppstår en föryngring om genomsnittligt minst tre år och nio månader. Förutsätter man vidare att åtskilliga ätter 1738 blevo oreprresenterade p.g.a. att *caput* led av ålderdomssvaghet eller sjukdom, eller representerades av befullmäktigad ur den yngre generationen, tillkommer ytterligare en föryngring. Man kan också peka på fall där en ätt varit oreprresenterad 1734, därför att *caput* då ännu icke nått den lagstadgade åldern av 24 år men i stället framträtt 1738. Gissningsvis kan man uppskatta

den genomsnittliga föryngringen för 800 representerade ätter till upp emot två år.

Dessa allmänna överväganden utgå från Heckschers befolkningsstatistik och dennes tolkning av det demografiska händelseförloppet. Men är denna riktig? Äro Heckschers siffror källkritiskt hållbara? Om icke, har man icke utan vidare rätt att räkna med en stark ökning i dödligheten mellan 1734 och 1738. I verkligheten har Heckschers befolkningsstatistik just på denna särskilda punkt utdömts av *S. Bolin*, som talar om en »dödlighetens förmenta stegring 1736».¹⁶ Enligt Bolins mening beror språnget i dödskurvan på att det statistiska materialet för tiden t.o.m. 1735 är ofullständigt och ger för låga dödlighets-siffror: det vilar på en helt annan och bräckligare grund än materialet fr.o.m. 1736. Vad Bolin åsyftar är uppenbarligen att själva utgångspunkten för Heckschers beräkningar, siffran för totala befolkningen 1720, är en konstruktion utifrån 1748-49 års säkra siffror med utnyttjande av kända, eller rättare, framräknade dödstal och födelsetal och därigenom möjligen för låg. Det gäller också förhållandet att siffrorna, själva basuppgifterna, för tiden 1721-36 lämnats först 1736 och senare, medan siffrorna de följande åren lämnats årsvis. Till grund för uppgifterna ligger visserligen före och efter 1736 samma material, kyrkböckerna, men det är rimligt att antaga att det funnits luckor i materialet före 1736, som göra siffrorna då i högre grad otillförlitliga än årssiffrorna efter 1735.

Vidare har en finsk forskare, *E. Jutikkala*, riktat vägande anmärkningar mot enskildheter i dessa siffror.¹⁷ Det är sålunda tydligt att de dödfödda eller som odöpta avlidna kommit med i materialet endast som döda, icke som födda – i varje fall i be-

¹⁶ S. BOLIN, Sju svenska historiker (Scandia 22, 1954), s. 228.

¹⁷ E. JUTIKKALA, Befolkningsförhållandena i Tavastland från freden i Nystad till tabellverkets uppkomst 1721-49 (Statistiska meddelanden 36, Helsingfors 1939), och *idem*, Die Bevölkerung Finlands in den Jahren 1721-49 (AASF B LV: 4, Helsingfors 1946).

tydande utsträckning. Detta beror på att uppgifterna, fram till 1751, lämnats på grundval av kyrkböckerna och där ha födelse-siffrorna tagits från uppgifterna om döpta, döds-siffrorna från uppgifterna om begravna. Det betyder att antalet döda, innefattande dödfödda, i absoluta tal är relativt korrekt, antalet födda icke så. Men detta i sin tur betyder att dödstalen, de relativa talen, tagits på en befolkning som varit för liten eller – om man hellre så vill – med utgångspunkt i alltför stora absoluta tal för de döda. Dödstalen ha blivit något litet för höga.¹⁸

Vad angår Jutikkalas invändningar till Heckschers befolkningsstatistik, ha de knappast intresse för frågan om knäcken i dödskurvan vid 1730-talets mitt. Invändningarna gälla basmaterialet såväl före som efter 1735, Heckschers gränsår – fram till århundradets mitt. Om ett framräknat dödstal, som sålunda visat sig vara något för högt, använts vid beräkningen av 1720 års befolknings-siffra utifrån de källmässigt väl styrka siffrorna från tiden för tabellverkets tillkomst, kan det förhållandet knappast ha medverkat till iakttagelsen att det skett en stegring i dödligheten just på 1730-talet.

Vad angår Bolins invändningar mot Heckschers siffermaterial, få de ökad tyngd av den allmänna iakttagelsen att knäcken i dödskurvan kronologiskt sammanfaller med den nya redovisningsmetoden, gränsåret 1735. Doublén är så påfallande att sambandet kräver en annan förklaring, om siffermaterialet alls skall få användas. Denna förklaring har också givits av *G. Utterström*, som påpekat att 1736 års omläggning av statistiken direkt förorsakats av dödlighetens för myndigheterna uppenbara, starkt alarmerande stegring det närmast föregående året.¹⁹ Utterström har observerat att knäcken i dödskurvan inträffar samtidigt i flera olika svenska län, något som svårligen skulle låta sig för-

¹⁸ Heckscher har, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, 3:2 (1949), s. II f., i det hela bagatelliserat Jutikkalas invändningar.

¹⁹ G. UTTERSTRÖM, Jordbrukets arbetare (Den svenska arbetarklassens historia, 1957) 2, s. 302.

klaras om Bolins kritiska anmärkning träffade rätt. Man kan nämligen knappast godtaga en förklaring att redovisningssystemets brister för tiden fram till 1735 givit ett för skilda landsdelar likformigt utslag. Men alldeles avgörande är att 1730-talets förändringar, som Utterström påpekar, framträdde också i Finland, där statistiken till stor del bygger, icke på de uppgifter om tiden före 1736, som då lämnades, utan på en i vår tid företagen bearbetning av ministerialböckerna.

Utterström har givit en förklaring till den svenska befolkningens förändringar, som går utöver Heckschers här refererade och kommenterade reflexioner i ämnet. Enligt Utterströms mening får den starka befolkningsökningen från 1720 främst sin förklaring av klimatiska förhållanden, milda vintrar, tidiga vårar och tämligen torr väderlek, en allmän europeisk företeelse vid denna tid. Dödlighetsökningen från mitten av 1730-talet förorsakades av svåra epidemier, som från kontinenten utbredde sig över Sverige, men också av en påtaglig försämring av väderleken.²⁰

Det faller i ögonen att denna förklaring har räckvidd också i vad avser adeln vid 1730-talets riksdagar: man kan förvänta att epidemierna fört med sig en stegrad dödlighet bland de till levnadsåldern äldsta och därmed minst motståndskraftiga bland *capita* och man kan förvänta att de förorsakat särskilt många förfall till följd av sjukdom och svaghet just bland de äldre huvudmännen, så att ätten antingen blivit orepresenterad eller företrätt av en till levnadsåldern yngre befullmäktigad.

Därvid är det av vikt att, som Jutikkala framhållit för Finlands del, en långvarig malariaepidemi kan ha varit ett inslag i bilden. Malarian hör icke till de epidemiska sjukdomar som företrädesvis drabbar barn. Ännu mer intressant är Utterströms teori att pandemien från 1735–36 varit likartad med spanska

²⁰ G. UTTERSTRÖM, Some populative problems in pre-industrial Sweden (Scand. Econ. Hist. Rev. 2, 1954), s. 112 ff. Epidemiernas betydelse för knäcken i dödskurvan hade påpekats redan av JUTIKKALA, sist a.a., s. 28 f.

sjukan 1918-19 – också det en sjukdom som icke företrädesvis drabbade barn. Självklart vore det av intresse att veta, hur stor del av den ökade dödligheten som faller på barnen, men därvidlag föreligger intet svenskt material i bearbetad form. Det kan emellertid påpekas att en engelsk forskare, som för hela 1700-talet bearbetat ministerialböckerna för staden Nottingham, *dels* kunnat iaktta en stegring av dödligheten under perioden 1735-40, som starkt påminner om knäcken i den svenska dödlighetskurvan och säkerligen haft samma orsaker, *dels* kunnat konstatera att dödligheten i åldern 0-5 år samtidigt snarast minskat.²¹ Man kan här icke draga någon slutsats *ex analogia*, men den engelska notisen kan tjäna som en varning mot att utan vidare undersökningar hänföra en proportionellt större del av den stegrade dödligheten just till barnadödligheten.

Som material för en åldersstatistik på *capita* vid 1734 och 1738 års riksdagar har det varit möjligt att utnyttja *E. V. Montans* av varje 1700-talsforskare flitigt utnyttjade men kuriöst nog ytterst sällan citerade handskrivna register över samtliga *capita* och befullmäktigade, tillhörigt Riddarhusarkivet men sedan länge till forskningens förfogande i Riksarkivet. Montan har registrerat fullmakter, förteckningar och protokoll med den mest minutiösa noggrannhet.²² Ålderssuppgifterna äro sedan hämtade ur *G. Elgenstiernas* stora tabellverk. Att det just där finns en felkälla är tydligt. Icke heller Montans register är all-

²¹ J. D. CHAMBERS, Population change in a provincial town: Nottingham 1700-1800 (Studies in the Industrial Revolution. Essays presented to T. S. Ashton, London, tr. Bristol 1960), s. 110 f., 122 f.

²² Förste arkivarien S. LANDAHL, som på Montan grundar sitt bekanta tryckta register till de publicerade adelsprotokollen, har meddelat mig att felprocenten hos Montan under alla förhållanden ligger under 1 %. – Landahl hör till de få forskare, som ansett sig skyldiga att redovisa den hjälp de haft av Montans register. Eljest gäller för detta detsamma som för medeltidsgenealogernas utnyttjande av Claes Annerstedts och K. H. Karlssons handskrivna samlingar, se därom S. U. PALME, Medeltida genealogi och historia (HT 1951), s. 442.

deles fullständigt. Möjligheten föreligger ju att någon eller några ätter undgått att alls lämna spår i källorna av sin representation. Ättartavlornas födelseår äro icke hundraprocentigt pålitliga. Och Montans registrering gäller all representation, utan avseende på att en del *capita* eller befullmäktigade endast varit närvarande vid riksdagen under en kortare tid.

Med dessa reservationer är materialet emellertid pålitligt. Och det har, vid en undersökning, omfattande 500 ätter, representerade vid bägge eller endera av dessa riksdagar, givit ett bestämt utslag.²³ Genomsnittsåldern för 467 *capita* och befullmäktigade vid 1734 års riksdag var 47,6 år, för 478 *capita* och befullmäktigade vid 1738–1739 års riksdag endast 45,2 år. Skillnaden är 2,4 år.²⁴ Det vore frestande att också räkna fram en median, och att beräkna genomsnittsåldern 1738 för *capita* i de fall där ätten icke varit representerad 1734. På grund av materialets bräcklighet har det dock ansetts riktigt att icke söka mera än den antydning om verkligheten som de anförda medeltalen ge.

Att här vid lag icke endast dödstalen haft betydelse är emellertid uppenbart. Det räcker att peka på det alldeles ovägbara inflytande, som själva den politiska krisen kan ha haft på ståndets sammansättning: yngre officerare och byråkrater kunna ha, just för att främja sina politiska och sociala intressen, begivit sig till riksdagen, som *capita* för egna ätter eller som befullmäktigade för andra, i större utsträckning än tidigare. En annan faktor, som det återstår att närmare studera, är just fullmakterna.²⁵

²³ Urvalet har skett så att det omfattar de första 500 ätterna i alfabetisk följd. Tveksamma fall, i vad avser identifikation eller födelseår, ha utmönstrats. Det är, som varje forskare i frihetstidens riksdagshistoria vet, icke alldeles ovanligt att namnuppgiften eller titeln i protokollet eller i förteckningen över *capita* är felaktig, så att man har att välja mellan att följa titeln och att följa förnamnet.

²⁴ Det kan anmärkas att en preliminär sampling, verkställd för åtskilliga år sedan och grundad på endast 170 ätter, representerade vid endera eller bägge riksdagarna och uppsökta med ledning av de tryckta protokollens uppgifter, utan hjälp av Montans register, gav till resultat en skillnad på 2,6 år.

²⁵ Om fullmaktsväsendets författningsrättsliga sida se VALENTIN, a.a., s. 147 ff. Förf. avser att i annat sammanhang återkomma med en, på Montans uppgifter

Att de befullmäktigade genomsnittligt varit yngre än de *capita*, som suttit för sina ätter, är en sak. I det besegrade partiets uppfattning om händelsernas sammanhang tycks också detta förhållande, att döma av den förtrogne engelske ministerns rapporter, ha observerats.²⁶ Antalet fullmakter har faktiskt varit vida större 1738–1739 än 1734, och det förvånar då icke att den nyss givna siffran för skillnaden i genomsnittsåldern vid dessa riksdagar krymper något, då fullmakterna utmönstras, till endast 2,2 år. När det gäller själva det politiska händelseförloppet ha de befullmäktigade också med visshet spelat en större roll än vad deras blotta antal säger. En förhållandevis stor del av de befullmäktigade voro byråkrater i de centrala ämbetsverken och officerare vid regementena i Stockholm och bevisade därför hela riksdagarna på ett helt annat sätt än vad *capita* från landsorten i allmänhet gjorde.²⁷

Fakta äro framlagda. Att tolka dessa fakta är en vanskelig uppgift. Som så ofta bekräftar det statistiska materialet vad man hade anledning att vänta, i detta fall en klart markerad men icke särskild stor förnyring av ridderskapet och adeln från 1734 till 1738. En kraftigt understruken reservation måste dock

grundad, statistisk bearbetning av fullmaktsväsendet inom adeln till och med 1756.

²⁶ T.ex. Finch t. Harrington, dat. Stockholm 19 maj 1738, se ovan s. 303, anm. 11. Finch framhåller, icke utan förtrytelse, att en ung partiman med fullmakt »thô he were the junior private gentleman, would take place as the oldest count in the Kingdom».

²⁷ Till fullmaktsväsendets betydelse just för partiskiftet 1738 funnes i själva verket åtskilligt att anföra. Man kan redan här peka på ett så extremt exempel som Erland Broman, hattarnas partiman, som själv satt på fullmakt, 1734 för ätten nr 1375 von Frietzskey och 1738–1739 för ätten nr 902 Gyllenskiepp. För hans egen ätt satt bägge riksdagarna den äldre brodern Carl Broman. 1734 satt den yngre brodern korpralen Nils Broman för ätten nr 1786 Blomstedt, 1738–1739 för ätten nr 897 Anckarström. Sistnämnda riksdag deltog också den yngre brodern hovjunkaren Israel Broman på fullmakt, för ätten nr 1177 Greiffenschütz. Man kan icke tveka om att i brödernas fullmakter se ett nedslag av Erland Bromans parlamentariska verksamhet.

göras för den hållfasthet man kan tillskriva det statistiska material, som givit utgångspunkten för denna studie. Tar man hänsyn till att marginalen mellan regeringsanhängare och opposition 1734 varit ringa, till att de flesta av oppositionsmännen från den gången återkommo 1738 fyra år äldre och till att marginalen mellan segrare och besegrade av allt att döma också varit ringa vid själva licentieringarna vid 1738–39 års riksdag, finnes det dock skäl att karaktärisera 1738 års partiomvälvning som en *ungdomens revolt* med utgångspunkt i en generationsmotsättning, eller kanske snarare med utgångspunkt i föreställningen om en generationsmotsättning – varvid en i och för sig icke särdeles betydande förnyring av ståndet i dess helhet utgjorde åtminstone någon del av verkligheten bakom denna föreställning. Då är det också försvarligt att, med de starkaste reservationer, uttala den förmodan att befolkningsutvecklingen på 1730-talet jämte andra moment kan ha medverkat till att driva fram partiomvälvningen.

Sven Ulric Palme